

ARTYKUŁY

[*Articles*]

TEMPERAMENT I KOMPETENCJE SPOŁECZNE A OSOBOWY WZROST U NASTOLATKÓW, KTÓRZY DOŚWIADCZYLI KRYTYCZNYCH WYDARZEŃ ŻYCIOWYCH

Nina Ogińska-Bulik, Mariusz Cieślak

Institut Psychologii, Uniwersytet Łódzki
Institute of Psychology, University of Lodz

TEMPERAMENT, SOCIAL COMPETENCES AND PERSONAL GROWTH IN ADOLESCENTS WHO HAVE EXPERIENCED CRITICAL LIFE EVENTS

Summary. The aim of the study was to determine the relationship between the dimensions of temperament and social competences and the level of personal growth in teenagers who have experienced critical life events. Among 110 adolescents, aged 16-17 years, participated in the study, 86 (78.2%) admitted that have experienced critical life event. This group consisted of 42 boys and 44 girls. Personal Growth Questionnaire to assess positive changes after experienced critical life event, Formal Characteristics of Behavior – Temperament Inventory and Social Competences Questionnaire were used in the study. Results of the study indicated significant – though weak – positive correlations of activity and briskness and negative of emotional reactivity with the severity of personal growth. None of the factors included in social competences proved to be significantly associated with the occurrence of positive changes resulting from experienced critical event. Only activity – one of the dimensions of temperament play predictive role for personal growth. The mediation analysis does not confirm the indirect role of social competences in the relation between temperament and personal growth. The results suggest that genetically determined temperament plays more important role in emergence of posttraumatic changes than, shaped over the life, social competences. **Key words:** temperament, social competences, personal growth, adolescents, critical life events

Adres do korespondencji: Nina Ogińska-Bulik, e-mail, nogińska@uni.lodz.pl

Wprowadzenie

Występowanie zdarzeń traumatycznych i ich następstwa

Występowanie wydarzeń o charakterze traumatycznym we współczesnym świecie jest dość powszechne. Badania amerykańskie wykazały, że 60,7% mężczyzn i 51,2% kobiet doświadczyło w swoim życiu co najmniej jednego takiego wydarzenia (za: Lis-Turlejska, 2009). Z badań przeprowadzonych przez Lis-Turlejską (2009) wśród studentów siedmiu warszawskich uczelni wyższych wynika, że 75,6% badanych doświadczyło co najmniej jednego wydarzenia o charakterze traumatycznym, a 16,5% osób relacjonowało cztery lub więcej takich wydarzeń. Kobiety częściej informowały o utracie kogoś bliskiego, przemocy fizycznej doznawanej w dzieciństwie, wypadkach zagrażających życiu oraz obserwowaniu napadu lub zabójstwa. W przypadku mężczyzn, relacje dotyczyły doznania napadu czy rozboju, przemocy fizycznej oraz obserwowania napadu czy zabójstwa.

Wydarzenia o charakterze traumatycznym występują również wśród dzieci i młodzieży. Osoby nieletnie często stają się ofiarami przestępstw, doświadczają wypadków komunikacyjnych, katastrof naturalnych oraz takich, które powstają z przyczyn człowieka. Dzieci i młodzież doznają również przemocy o charakterze fizycznym i psychicznym oraz są świadkami ciężkich chorób swoich najbliższych, jak i również ich śmierci (Alisic i in., 2008). Częstotliwość występowania wydarzeń o charakterze traumatycznym wśród dzieci i młodzieży jest dość wysoka i sięga nawet 70,0% (Dąbkowska, 2006). Badania Ogińskiej-Bulik (2010a) przeprowadzone na polskiej młodzieży w wieku 14-18 lat wskazały, że 72,0% spośród osób badanych doświadczyło w swoim życiu negatywnego wydarzenia życiowego. Najczęściej była to utrata ukochanej osoby, następnie przewlekła lub ostra choroba, wypadek lub uraz oraz poważne trudności finansowe.

Wydarzenia o charakterze traumatycznym mogą prowadzić do występowania negatywnych skutków w zakresie funkcjonowania psychicznego. Najpoważniejszą konsekwencją tych doświadczeń jest zespół stresu pourazowego (PTSD). Według badań jego występowanie wśród nieletnich szacuje się na 15,0-25,0% (Dąbkowska 2002). W ostatnich latach zwraca się uwagę, że przeżyta trauma może również pociągać za sobą wystąpienie pozytywnych zmian, ujawnianych w postaci potraumatycznego/osobowego wzrostu.

Potraumatyczny wzrost dotyczy występowania pozytywnych zmian, pojawiających się u ludzi w wyniku podejmowanych przez nich prób poradzenia sobie z następstwami traumatycznych wydarzeń (Tedeschi, Calhoun, 1996, 2004, 2007; por. też Ogińska-Bulik 2013a). Jest on czymś więcej niż tylko odzyskaniem równowagi po doświadczonej traumie. Osoba w wyniku prób poradzenia sobie z nią przechodzi pewnego rodzaju transformację, dzięki której osiąga wyższy niż przed traumą poziom funkcjonowania, wyższe poczucie dobrostanu i zwiększoną świadomość życiową. Twórcy pojęcia potraumatycznego wzrostu wskazują na występowanie pozytywnych zmian w trzech sferach: w percepcji siebie, w relacjach interpersonalnych oraz w zmianach w filozofii życiowej (Tedeschi, Calhoun, 1996).

Pozytywne zmiany w percepcji siebie odnoszą się w szczególności do przekonania o zwiększonej osobistej sile oraz wyższego poczucia własnej wartości, skuteczności, zwiększonego zaufania do siebie oraz do własnych możliwości w przypadku przyszłych wydarzeń. Zmiany w relacjach interpersonalnych przejawiają się w zwiększonej wrażliwości i empatii w stosunku do innych, a także zacieśnianiu relacji z innymi. Z kolei zmiany w filozofii życiowej odzwierciedlają się w większym docenianiu życia i rozwoju duchowości.

Zjawisko potraumatycznego wzrostu obserwowane jest również wśród dzieci i młodzieży. Badania przeprowadzone na grupie nastolatków po ataku na WTC w Nowym Jorku z 11 września 2001 roku wykazały, że 33,0% z nich doświadczyło pozytywnych zmian w wyniku przeżycia tego wydarzenia (Milam i in., 2005). Inne badania, obejmujące nieletnich, którzy doświadczyli traumy związanej z huraganem Katrina, wskazały na występowanie takich zmian u 50,0% dzieci (Kilmer i in., 2009).

Z badań Ogińskiej-Bulik (2010a) przeprowadzonych wśród nastolatków, którzy doświadczyli różnych negatywnych wydarzeń życiowych wynika, że 22,5% badanych ujawniło występowanie pozytywnych zmian w stopniu wysokim (bliżej 42,0% – niskim i 36,0% – przeciętnym). Największe zmiany dotyczyły sfery doceniania życia. Zbliżony odsetek osób z wysokim poziomem wzrostu uzyskano w grupie dzieci i młodzieży, którzy byli ofiarami wypadków drogowych (19,4%). Z kolei wyższy (54,0%) zanotowano wśród nastolatków, którzy zostali pozbawieni opieki rodzicielskiej i umieszczeni w domu dziecka (Ogińska-Bulik, 2013a).

Temperament i kompetencje społeczne a występowanie pozytywnych zmian po doświadczonej traumie

Występowanie pozytywnych zmian w wyniku doświadczonych zdarzeń traumatycznych zależy od wielu czynników. Uwarunkowań potraumatycznego wzrostu poszukuje się zarówno w czynnikach sytuacyjnych, jak i podmiotowych. Wśród tych ostatnich istotną rolę przypisuje się zmiennym temperamentalno-osobowościowym. Wprawdzie niewiele badań przeprowadzono w tym zakresie, ale te dostępne wskazują na dodatnie powiązania wzrostu po traumie z wymiarami osobowości, wchodzącymi w zakres modelu Wielkiej Piątki (Linley, Joseph, 2004; por. też Ogińska-Bulik, 2013a). Dodatkowo powiązania zanotowano w przypadku ekstrawersji, sumienności, ugodowości i otwartości na doświadczenia. Z kolei neurotyczność wiązała się ujemnie z występowaniem pozytywnych zmian wynikających z doświadczonej traumy.

Strelau i Zawadzki (2005) zwracają uwagę na znaczenie temperamentu dla następstw doświadczonej traumy i podkreślają, że może on zmniejszać nasilenie objawów stresu pourazowego. W prowadzonych badaniach ujawnili, że cechami temperamentu, które mogą chronić przed pojawianiem się tych objawów są żwałość i wytrzymałość. Z kolei reaktywność emocjonalna i perseweratywność zdają się sprzyjać podtrzymywaniu symptomów PTSD.

Badania uwzględniające rolę temperamentu w procesie pojawiania się pozytywnych zmian potraumatycznych należą do rzadkości. W Polsce ten związek był

analizowany przez Ogińską-Bulik (2013a, 2014a, b, 2015) w grupie osób, które doznały traumy w związku ze śmiercią kogoś bliskiego. Nie stwierdzono związku wymiarów temperamentu z ogólnym wynikiem Inwentarza Potraumatycznego Rozwoju, ale zanotowano istotne związki dotyczące poszczególnych obszarów wzrostu po traumie. Stwierdzono ujemne powiązania reaktywności emocjonalnej ze zmianami w percepcji siebie i dodatnie żywkości oraz wytrzymałości z docenianiem życia. Największe znaczenie miała reaktywność emocjonalna, która okazała się predyktorem pozytywnych zmian w percepcji siebie, hamując ich występowanie (Ogińska-Bulik, 2014a). Kolejne badania, uwzględniające oprócz temperamentu także prężność psychiczną, dostarczyły danych wskazujących, że odgrywa ona ważniejszą rolę w pojawianiu się wzrostu po traumie niż temperament (Ogińska-Bulik, 2014b).

Zwraca się także uwagę na znaczenie zmiennych temperamentalno-osobowościowych w reakcjach dzieci i młodzieży na doznaną traumę. Temperament wpływa przede wszystkim na sposób regulacji emocji i na społeczne funkcjonowanie jednostek, które były narażone na doświadczenia traumatyczne (Kilmer, 2006). W polskich badaniach młodzieży, która doświadczyła katastrofy naturalnej, jaką była powódź, nie stwierdzono związku wymiarów osobowości składających się na model Wielkiej Piątki z nasileniem osobowego wzrostu (Ogińska-Bulik, 2013a). Jedynie wymiar ekstrawersji wykazał dodatnie powiązania ze zmianami w relacjach z innymi i docenianiem życia, ocenianych za pomocą Kwestionariusza Osobowego Wzrostu.

Istotną rolę w pojawianiu się pozytywnych zmian po doświadczonej traumie zdają się pełnić także kompetencje społeczne. Są one traktowane jako dyspozycja warunkująca efektywność funkcjonowania w sytuacjach społecznych (Matczak, 2001). Kompetencje społeczne mogą sprzyjać pojawianiu się pozytywnych zmian bezpośrednio, jak i pośrednio, zwiększając skuteczność radzenia sobie z doświadczonym stresem. Wprawdzie brak jest badań wskazujących na bezpośredni związek kompetencji społecznych ze wzrostem po traumie, ale o istnieniu takiej zależności można wnioskować, odwołując się do zmiennych zbliżonych znaczeniowo do tego konstruktów. Wśród nich należy zwrócić uwagę przede wszystkim na inteligencję emocjonalną. Na bliskość tych pojęć wskazuje Matczak (2001). Dostępne badania, dotyczące osób dorosłych, dostarczyły danych wskazujących, że inteligencja emocjonalna jest predyktorem wzrostu po traumie (Finzi-Dottan, Triwitz, Golubchik, 2011; Linley i in., 2011; Li i in., 2012; Nozaki, 2012). Polskie badania przeprowadzone wśród nastolatków, którzy doświadczyli różnych krytycznych zdarzeń życiowych potwierdzają, że inteligencja emocjonalna jest dodatnio powiązana z osobowym wzrostem (Kobylarczyk, Ogińska-Bulik, 2015a).

Zwraca się także uwagę na dodatnie powiązania kompetencji społecznych z niektórymi wymiarami temperamentu i stylami radzenia sobie ze stresem. Kompetencje społeczne okazały się dodatnio skorelowane z aktywnością, ujemnie – z reaktywnością emocjonalną, a także – choć słabo – z zadaniowym i unikowym stylem radzenia sobie, mierzonymi za pomocą kwestionariusza CISS (Matczak, 2001). W Polsce dotychczas nie prowadzono badań dotyczących związku temperamentu

i kompetencji społecznych z występowaniem pozytywnych zmian w grupie młodzieży, która doświadczyła krytycznych wydarzeń życiowych.

Cel i metoda badań

Celem podjętych badań było ustalenie związku między wymiarami temperamentu i kompetencjami społecznymi a poziomem osobowego wzrostu u nastolatków, którzy doświadczyli krytycznych wydarzeń życiowych. Poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- W jakim stopniu u nastolatków, którzy doświadczyli krytycznych wydarzeń życiowych występują pozytywne zmiany, składające się na osobowy wzrost?
- Jakie jest nasilenie poszczególnych wymiarów temperamentu i kompetencji społecznych w badanej grupie?
- Czy płeć osób badanych, rodzaj negatywnego zdarzenia oraz czas, jaki upłynął od jego wystąpienia różnicuje nasilenie osobowego wzrostu?
- Czy wymiary temperamentu i kompetencje społeczne, traktowane jako zmienne objaśniające, mają związek z osobowym wzrostem?
- Która ze zmiennych objaśniających pozwala na przewidywanie osobowego wzrostu?
- Czy kompetencje społeczne pełnią rolę mediatora (supresora) w relacji między temperamentem a osobowym wzrostem?

Ze względu na eksploracyjny charakter badań nie formułowano szczegółowych hipotez badawczych. Oczekiwano jednak, że zarówno temperament, jak i kompetencje społeczne będą powiązane z nasileniem pozytywnych zmian, występujących w wyniku doświadczonych krytycznych zdarzeń życiowych w badanej grupie młodzieży. Projekt badań nawiązuje do modelu potraumatycznego wzrostu, opracowanego przez Tedeschiego i Calhouna (1996, 2004) oraz modelu kryzysów życiowych i osobowego wzrostu Schaefera i Moosa (1998). W obydwu modelach podkreśla się znaczenie zmiennych osobowościowych (zasobów osobistych) jako czynników determinujących pojawianie się pozytywnych zmian w wyniku doświadczonych negatywnych wydarzeń życiowych.

Badaniami objęto grupę 110 nastolatków – uczniów pierwszych klas szkoły licealnej w wieku 16 lat, z których 86 (78,2%) przyznało się, że doświadczyło krytycznego zdarzenia życiowego. Grupa ta obejmowała 42 chłopców i 44 dziewczęta. Badania miały charakter anonimowy. Zostały przeprowadzone grupowo, podczas godzin wychowawczych, za zgodą wychowawców klas oraz osób badanych. W badaniach zastosowano trzy narzędzia pomiaru, tj. Kwestionariusz Osobowego Wzrostu – służący do oceny pozytywnych zmian po doświadczonym negatywnym zdarzeniu życiowym, Kwestionariusz Temperamentu oraz Kwestionariusz Kompetencji Społecznych.

Kwestionariusz Osobowego Wzrostu – KOW-27 w wersji dla dzieci i młodzieży, autorstwa N. Ogińskiej-Bulik, składa się z trzech części A, B i C. Część A zawiera 16 różnych negatywnych wydarzeń, spośród których osoba badana wybiera jedno, którego doświadczyła i które uznaje za najbardziej obciążające. Część B odnosi się do czasu, jaki upłynął od tego wydarzenia. Część C obejmuje 27 stwierdzeń odno-

szących się do możliwych pozytywnych zmian będących następstwem doświadczonego zdarzenia. Osoba badana każdemu z tych twierdzeń przypisuje wartość liczbową od 0 do 3, gdzie 0 – oznacza *nie doświadczyłem/am tej zmiany*, 1 – *doświadczyłem/am tej zmiany w małym stopniu*, 2 – *doświadczyłem/am tej zmiany w średnim stopniu*, 3 – *doświadczyłem/am tej zmiany w dużym stopniu*. Ogólny wynik w każdej skali może zawierać się w przedziale od 0 do 27 punktów. Kwestionariusz, oprócz wyniku ogólnego, pozwala na ocenę nasilenia zmian w zakresie percepcji siebie, doceniania życia i relacji z innymi. Narzędzie uzyskało satysfakcjonujące parametry psychometryczne. Wskaźnik *alfa* Cronbacha dla całej skali wynosi 0,97, a dla poszczególnych czynników: 0,97, 0,89 i 0,94 (Ogińska-Bulik 2013b).

Kwestionariusz Temperamentu – Formalna Charakterystyka Zachowania (FCZ-KT), autorstwa B. Zawadzkiego i J. Strelaua, którego teoretyczną podstawę stanowi Regulacyjna Teoria Temperamentu J. Strelaua, obejmuje 120 pozycji, podzielonych na 6 skal (20 pozycji każda). Są to: *zwawość*, *perseweratywność*, *wrażliwość sensoryczna*, *reaktywność emocjonalna*, *wytrzymałość* i *aktywność*. Ogólny wynik w każdej skali może wahać się od 0 do 20 punktów. Kwestionariusz FCZ-KT charakteryzuje się dobrymi własnościami psychometrycznymi. Współczynniki *alfa* Cronbacha dla poszczególnych wymiarów wahają się od 0,75 do 0,85 (Zawadzki, Strelau, 1997).

Kwestionariusz Kompetencji Społecznych – KKS, autorstwa A. Matczak, jest wykorzystywany do oceny kompetencji społecznych rozumianych przez autorkę jako nabyte umiejętności warunkujące efektywność funkcjonowania człowieka w różnych sytuacjach społecznych. Kwestionariusz zbudowany jest z 90 pozycji testowych, stanowiących bezokolicznikowe określenia różnych czynności. Osoba badana określa na czterostopniowej skali jak poradziłaby sobie w danej sytuacji. Spośród pozycji testowych 60 odnosi się do czynności, które oznaczają radzenie sobie z różnego rodzaju sytuacjami społecznymi. Kwestionariusz, oprócz wyniku ogólnego, pozwala na ocenę poziomu kompetencji ujawnianych w sytuacjach bliskiego kontaktu interpersonalnego (sytuacjach intymnych), ekspozycji społecznej oraz sytuacjach wymagających asertywności. Właściwości psychometryczne narzędzia są satysfakcjonujące. Współczynniki *alfa* Cronbacha dla wyniku ogólnego są wysokie i wahają się w zależności od grupy badanych od 0,93 do 0,95 (Matczak, 2001).

Wyniki badań

Analizy statystyczne były dokonywane jedynie na grupie młodzieży, która przyniosła się do przeżycia krytycznego zdarzenia życiowego ($n = 86$). Rozkłady uzyskanych wyników uwzględnionych w badaniu zmiennych są zbliżone do rozkładu normalnego, co upoważnia do stosowania testów parametrycznych. W pierwszym kroku analizy wyników badań zaprezentowano wartości średnie oraz odchylenia standardowe analizowanych zmiennych, a następnie sprawdzono czy płeć, rodzaj negatywnego wydarzenia oraz czas, jaki upłynął od jego wystąpienia wiążą się z osobowym wzrostem. Następnie ustalono związki między temperamentem, kompetencjami społecznymi a osobowym wzrostem oraz sprawdzono,

która z analizowanych zmiennych objaśniających (temperament, kompetencje społeczne) pełni rolę predykcyjną dla osobowego wzrostu, traktowanego jako zmienna objaśniana. W ostatnim kroku analizy danych sprawdzono, czy kompetencje społeczne pełnią rolę mediatora w relacji między wymiarami temperamentu a osobowym wzrostem.

Tabela 1. Średnie wartości i odchylenia standardowe osobowego wzrostu, temperamentu i kompetencji społecznych

Analizowane zmienne	M	SD
Osobowy wzrost – ogółem	37,38	16,39
– zmiany w percepcji siebie	10,69	6,69
– docenianie życia	14,85	5,95
– zmiany w relacjach z innymi	11,69	6,13
Żwawość	12,66	3,39
Perseweratywność	15,07	3,17
Wrażliwość sensoryczna	13,94	3,37
Reaktywność emocjonalna	12,53	4,43
Wytrzymałość	7,81	5,02
Aktywność	10,56	4,84
Kompetencje społeczne – ogółem	169,50	25,00
– intymność	42,28	6,81
– sytuacje społeczne	50,41	10,01
– asertywność	46,41	8,17

Nasilenie osobowego wzrostu w badanej grupie kształtuje się na poziomie 5 stena, co wskazuje na przeciętny poziom tej zmiennej. Uzyskane wyniki są nieco niższe od rezultatów, jakie uzyskano w grupie normalizacyjnej, w której średnia wynosiła 43,71 (Ogińska-Bulik, 2013b). Szczegółowa analiza ujawniła, że niski poziom osobowego wzrostu reprezentuje 42 (48,8%) badanych nastolatków, średni – 27 (31,4%), a wysoki 17 (19,8%).

Sprawdzono również, w którym obszarze występują największe zmiany. Istotnie większe zmiany ($p < 0,01$) badani uzyskali w czynniku 2 – docenianie życia w porównaniu z czynnikiem 1 – zmiany w percepcji siebie i czynnikiem 3 – zmiany w relacjach z innymi.

W przypadku cech temperamentalnych, najwyższą średnią uzyskano dla perseweratywności. Wynik ten odpowiada wartości 5 stena i wskazuje na jej przeciętny poziom. Również wartości średnie uzyskane dla pozostałych cech temperamentalnych, z wyjątkiem wrażliwości sensorycznej – która przyjmuje niski poziom – wskazują na przeciętne ich nasilenie.

Uzyskany ogólny wynik kompetencji społecznych jest zbliżony do rezultatów badań normalizacyjnych¹. Zgodnie z normami opracowanymi dla młodzieży w wieku 15-19 lat (Matczak, 2001), badane osoby cechują się przeciętnym poziomem kompetencji społecznych (5 stena). Również średnie wartości uzyskane dla poszczególnych wymiarów wskazują na ich przeciętne nasilenie, gdyż wyniki oscylują w granicach 5 i 6 stena.

Płeć nie wiąże się w sposób istotny statystycznie z osobowym wzrostem w badanej grupie nastolatków, zarówno w zakresie wyniku ogólnego (chłopcy: $M = 37,05$, $SD = 14,68$; dziewczęta: $M = 37,70$, $SD = 18,03$, $t = 0,18$), jak i poszczególnych czynników.

Badana młodzież doświadczyła różnych negatywnych wydarzeń życiowych. Najwięcej osób wskazało na śmierć bliskiej osoby (41,9%). Wśród pozostałych znalazły się takie wydarzenia, jak poważna choroba bliskiego członka rodziny (14,0%), rozwód rodziców (8,1%), przewlekła lub ostra choroba (7,0%), doświadczenie krzywdy i przemocy (7,0%) i inne rzadziej występujące zdarzenia (w każdym przypadku mniej niż 5,0%). Analizując związek między rodzajem doświadczonego zdarzenia a nasileniem osobowego wzrostu, ze względu na niewielkie liczebności badanych w poszczególnych kategoriach zdarzeń, dokonano podziału badanych na dwie grupy. Pierwszą z nich stanowiły osoby, które doświadczyły śmierci bliskiej im osoby ($n = 36$), w skład drugiej wchodziły jednostki, które doznały innych krytycznych wydarzeń życiowych ($n = 50$). Rodzaj negatywnego wydarzenia nie różnicuje w sposób istotny statystycznie nasilenia osobowego wzrostu (odpowiednio: $M = 35,92$, $SD = 13,88$ i $M = 38,42$, $SD = 18,04$, $t = -0,702$).

Badani doznali krytycznych wydarzeń życiowych w różnym czasie. Najwięcej osób (40,7%) doświadczyło takiej sytuacji niedawno (w ostatnim roku przed przeprowadzonym badaniem), 16,3% w okresie 1-2 lat, 7,0% powyżej 2 do 3 lat i 36,0% powyżej 3 lat. Podobnie jak w przypadku rodzaju doświadczonego zdarzenia, czas jaki od niego upłynął sprowadzono do 2 kategorii: krótszego (do 2 lat) i dłuższego (2 lata i więcej). Zmienna ta nie różnicowała w sposób istotny statystycznie nasilenia osobowego wzrostu w badanej grupie nastolatków (osoby o krótszym czasie: $M = 37,29$, $SD = 17,16$, osoby o dłuższym czasie: $M = 37,51$, $SD = 15,536$, $t = -0,063$).

W kolejnym kroku ustalono zależności między temperamentem i kompetencjami społecznymi a osobowym wzrostem. Uzyskane współczynniki korelacji przedstawia tabela 2.

¹ Wynik ogólny jest sumą wyników cząstkowych trzech podskal oraz dodatkowych 10 pozycji, które nie wchodzi w ich skład.

Tabela 2. Współczynniki korelacji między temperamentem i kompetencjami społecznymi a osobowym wzrostem w badanej grupie nastolatków

Temperament i kompetencje społeczne	Osobowy wzrost – og.	Percepcja siebie	Docenianie życia	Relacje z innymi
Żwawość	0,22*	0,36**	0,07	0,11
Perseweratywność	-0,03	-0,11	0,11	-0,04
Wrażliwość sensoryczna	-0,02	-0,10	0,02	0,06
Reaktywność emocjonalna	-0,25*	-0,34**	-0,11	-0,20
Wytrzymałość	0,09	0,21	0,01	0,03
Aktywność	0,28**	0,25*	0,18	0,31**
Kompetencje społ. – ogółem	0,19	0,27*	0,13	0,11
– intymność	0,20	0,24*	0,18	0,13
– ekspozycja społeczna	0,21	0,25*	0,139	0,15
– asertywność	0,09	0,20	-0,01	0,03

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Uzyskane współczynniki korelacji Pearsona wskazują na istnienie dodatniego związku między ogólnym wynikiem osobowego wzrostu, ocenianego za pomocą KOW-27, a aktywnością i żwawością oraz ujemnego z reaktywnością emocjonalną. Z danych przedstawionych w tabeli 2 wynika również, że występują istotne korelacje pomiędzy poszczególnymi czynnikami KOW-27 a analizowanymi wymiarami temperamentu. Dodatnie – choć słabe – korelacje występują między nasileniem pozytywnych zmian w percepcji siebie a żwawością i aktywnością oraz ujemna – z reaktywnością emocjonalną. Występuje także dodatni związek aktywności z nasileniem pozytywnych zmian w relacjach z innymi. Żaden z wymiarów temperamentu nie wiąże się z docenianiem życia.

Z przedstawionych w tabeli współczynników korelacji wynika, że żaden z wymiarów wchodzących w skład kompetencji społecznych nie jest powiązany w sposób istotnie statystyczny z ogólnym wynikiem osobowego wzrostu. Istotne korelacje dotyczą jedynie jednego z jego czynników, tj. zmian w percepcji siebie. Z tymi zmianami powiązane są dwa wymiary kompetencji, tj. intymność w kontaktach interpersonalnych i ekspozycja społeczna oraz wynik ogólny KKS. Należy zwrócić uwagę, że wartości współczynników korelacji są niskie, co wskazuje na istnienie związku o słabej sile.

Następnie sprawdzono, czy kompetencje społeczne i wymiary temperamentu pozwalają na przewidywanie wystąpienia osobowego wzrostu. W tym celu zastosowano analizę regresji (wersja krokowa postępująca). Za zmienne objaśniające przyjęto wymiary temperamentu i czynniki składające się na kompetencje społeczne. Podsumowanie wyników analizy regresji prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Predyktory osobowego wzrostu w badanej grupie nastolatków

	<i>Beta</i>	B	Błąd B	<i>t</i>	<i>p</i>
Aktywność	0,283	0,959	0,354	2,709	0,008
Wartość stała		27,258	4,108	6,635	0,000

$R = 0,283$; $R^2 = 0,080$

Jedynym predyktorem osobowego wzrostu okazał się wymiar temperamentu, jakim jest aktywność. Jego udział w predykcji pozytywnych zmian jest jednak niewielki i wynosi zaledwie 8%. Dodatni znak wskaźnika *Beta* oznacza, że im wyższe nasilenie aktywności u badanej osoby, tym wyższy jest poziom pozytywnych zmian, ujawnianych w postaci osobowego wzrostu.

Poszukiwano także predyktorów dla poszczególnych wymiarów osobowego wzrostu. I tak, dla zmian w percepcji siebie rolę predykcyjną odgrywa żwawość ($Beta = 0,356$; $R = 0,356$; $R^2 = 0,127$). Czynnikiem ten wyjaśnia blisko 13,0% wariacji zmiennej zależnej, natomiast dla zmian w relacjach z innymi predyktorem okazała się ponownie aktywność ($Beta = 0,313$; $R = 0,313$; $R^2 = 0,098$), wyjaśniając blisko 10,0% wariacji zmiennej zależnej. Żaden z czynników kompetencji społecznych nie pełni predykcyjnej roli dla osobowego wzrostu.

Ostatni krok analizy uzyskanych wyników badań wiązał się z ustaleniem, czy kompetencje społeczne pełnią rolę mediującą w relacji między temperamentem a osobowym wzrostem. Analizy były przeprowadzone metodą *bootstrappingu*, zaproponowaną przez Preachera i Hayesę (2008), losując 10 000 próbek *bootstrap*. Metoda ta jest bardziej przydatna niż dość powszechnie wykorzystywany test Sobela. Ma większą moc wyjaśniającą, nie wymaga założenia o normalności rozkładów zmiennych i pozwala na prowadzenie analiz na stosunkowo niewielkich próbach (Cichocka, Bilewicz, 2010). Ogólnie, analiza mediacji pozwala na ustalenie bardziej złożonej struktury modelu, w którym zmienna niezależna, pełniąca rolę predyktora (w tym przypadku wymiary temperamentu) wiąże się ze zmienną zależną (osobowy wzrost), za pośrednictwem trzeciej zmiennej, pełniącej funkcję mediatora lub supresora (kompetencje społeczne). Efekt mediacji i supresji jest przykładem efektu pośredniego, czyli zmiany relacji między predyktorem (zmienną objaśniającą) a zmienną objaśnianą. Jeśli wprowadzenie trzeciej zmiennej osłabi związek między predyktorem a zmienną zależną, to mówimy o efekcie mediacji. Jeśli mamy do czynienia z efektem odwrotnym, tj. zwiększeniem siły związku między tymi zmiennymi, uzyskany efekt można interpretować jako supresję.

We wszystkich przypadkach, w których jako zmienną pośredniczącą uwzględniono ogólny wynik KKS, efekt mediacji (supresji) był nieistotny, gdyż w każdym przypadku przedział ufności określający jego wielkość zawierał wartość zerową.

Podsumowanie i wnioski

Wśród nastolatków objętych badaniami 78,2% doświadczyło krytycznego wydarzenia życiowego. U wszystkich uczestników badania wiązało się ono z występowaniem pozytywnych zmian, ujawnianych w postaci osobowego wzrostu, choć

w różnym stopniu. Większość spośród badanych (49,0%) ujawniła niski poziom osobowego wzrostu. Jedynie 20,0% badanych uzyskało wysokie nasilenie pozytywnych zmian, a 31,0% średnie. Badani uzyskali wyższy poziom zmian w zakresie doceniania życia w porównaniu z nasileniem zmian w percepcji siebie i relacjach z innymi.

Uzyskane wyniki nieco odbiegają od wyników badań normalizacyjnych, zgodnie z którymi wysoki poziom wzrostu ujawniło 30,0% badanych (Ogińska-Bulik, 2013b). Z kolei zbliżony wynik (23,0%) wskazujący na występowanie wysokiego poziomu pozytywnych zmian, mierzonych tym samym narzędziem, uzyskano w innej grupie młodzieży, która doświadczyła różnych negatywnych wydarzeń życiowych (Kobylarczyk, Ogińska-Bulik, 2015b).

Odsetek osób z wysokim poziomem pozytywnych zmian jest także znacząco niższy w porównaniu z osobami dorosłymi. Dla przykładu, z badań kobiet, które doświadczyły resekcji gruczołu piersiowego, wynika, że 50,0% spośród badanych ujawniło wysoki poziom tych zmian (Ogińska-Bulik, 2010b). Niższe nasilenie pozytywnych zmian obserwowane u badanych nastolatków można wiązać z okresem rozwojowym. Nie w pełni ukształtowana osobowość, koncentrowanie się na teraźniejszości, a także przeżywanie silnych, negatywnych emocji (występujące także niezależnie od doświadczanych zdarzeń życiowych), skłonność do zamartwiania się czy wyolbrzymiania znaczenia doświadczanych sytuacji i ich negatywnych skutków, charakterystyczna dla okresu adolescencji, może zmniejszać pojawianie się pozytywnych zmian po doświadczonej traumie.

Płeć, rodzaj doświadczonego zdarzenia ani czas, jaki od niego upłynął nie wpływają na poziom pozytywnych zmian, ujawnianych w postaci osobowego wzrostu. Płeć nie była także czynnikiem różnicującym nasilenie osobowego wzrostu w badaniach normalizacyjnych. Pewne znaczenie miał natomiast czas, jaki upłynął od doświadczonego zdarzenia; wyższy poziom wzrostu zanotowano u dzieci i młodzieży, które doświadczyły go w okresie wcześniejszym, tj. powyżej 2 lat od przeprowadzonego badania, w porównaniu z jednostkami, które miały z nim do czynienia w ostatnich 2 latach (Ogińska-Bulik, 2013b). Płeć, czas, jaki upłynął od jego wystąpienia ani rodzaj doświadczonych zdarzeń, wśród których również najczęściej wskazywanym była śmierć kogoś bliskiego, nie różnicowały poziomu pozytywnych zmian, ujawnianych w postaci wzrostu po traumie w grupie młodzieży badanej przez Kobylarczyk i Ogińską-Bulik (2015b).

Uzyskane wyniki badań wskazały na słaby związek temperamentu i kompetencji społecznych z występowaniem pozytywnych zmian wynikających z doświadczenia krytycznego zdarzenia życiowego. Wśród cech temperamentu dodatnie powiązania z osobowym wzrostem wykazała aktywność i żwawość, a ujemne – reaktywność emocjonalna. Największą rolę należy jednak przypisać aktywności, która okazała się jedynym predyktorem osobowego wzrostu. Oznacza to, że jednostki aktywne, poszukujące stymulacji, ujawniające pozytywną emocjonalność są bardziej skłonne do czerpania korzyści z doświadczonych krytycznych zdarzeń życiowych niż młodzież nieujawniająca tej właściwości. Uzyskany wynik sugeruje, że w przypadku nastolatków większą rolę w pojawianiu się pozytywnych zmian

po doświadczonym krytycznym zdarzeniu życiowym odgrywa genetycznie uwarunkowany temperament niż kształtowane w ciągu życia kompetencje społeczne.

Porównując uzyskane przez badaną młodzież wyniki z rezultatami dotyczącymi osób dorosłych, można wnioskować, że inne wymiary temperamentu mogą mieć znaczenie w procesie pojawiania się pozytywnych zmian, wynikających z doświadczonego zdarzenia wśród nastolatków, a inne u osób dorosłych. Z badań przeprowadzonych wśród osób dorosłych, które doświadczyły traumy związanej ze śmiercią kogoś bliskiego (Ogińska-Bulik, 2013a, 2014a, b) wynika, że główną rolę w procesie pojawiania się pozytywnych zmian, ujawnianych w postaci potraumatycznego wzrostu, pełniła reaktywność, która była negatywnie powiązana ze zmianami w percepcji siebie, a także żwawość i wytrzymałość, które dodatnio korelowały z docenianiem życia. Należy jednak dodać, że zarówno wśród dorosłych, jak i młodzieży występuje słaby związek między temperamentem (mierzonym za pomocą FCZ – Kwestionariusza Temperamentu) a potraumatycznym/osobowym wzrostem.

Wśród czynników wchodzących w skład kompetencji społecznych jedyne istotne powiązania, o charakterze dodatnim, dotyczyły kontaktów interpersonalnych w sytuacjach intymnych, ekspozycji społecznej oraz ogólnego wyniku KKS z nasileniem pozytywnych zmian w zakresie percepcji siebie. Nieznaczną rolę kompetencji społecznych w procesie występowania pozytywnych zmian po doświadczonym krytycznym zdarzeniu życiowym może wiązać się z faktem, iż tego typu kompetencje traktowane są, jak podkreśla Matczak (2001), jako dyspozycja warunkująca efektywność funkcjonowania w sytuacjach społecznych. Kompetencje społeczne dotyczą umiejętności radzenia sobie w sytuacjach społecznych, sprzyjają więc przede wszystkim godzeniu interesów własnych z interesami innych ludzi, ale jak się okazuje nie są wystarczające do radzenia sobie z krytycznymi zdarzeniami życiowymi, a zwłaszcza do znajdowania korzyści w tych sytuacjach.

Przeprowadzone badania wiążą się z pewnymi ograniczeniami. Miały one charakter przekrojowy, co nie pozwala w sposób jednoznaczny orzekać o występowaniu związków przyczynowo-skutkowych. Nie analizowano negatywnych skutków doświadczonego zdarzenia, np. w postaci objawów stresu pourazowego. Badana młodzież doświadczyła różnych negatywnych zdarzeń życiowych, co mogło w pewien sposób wpływać na ocenę dostrzeżonych pozytywnych zmian. Ocena tych zmian dokonywana była za pomocą samoopisu, co mogło rzutować na uzyskane wyniki.

Należy także zwrócić uwagę, że pewne zmiany pojawiające się u młodzieży, jak na przykład zmiany w filozofii życiowej czy percepcji siebie, mogą być efektem realizacji zadań rozwojowych, a nie skutkiem doświadczonej traumy. Zmiany składające się na osobowy wzrost, w odróżnieniu od zmian rozwojowych wynikających z biegu życia, mają charakter indywidualny, nie są więc powszechne. Zachodzi więc potrzeba rozróżnienia wzrostu wynikającego z doświadczonych krytycznych zdarzeń życiowych od zmian wynikających z naturalnego rozwoju jednostki, choć nie jest to łatwe.

Pomimo przedstawionych ograniczeń uzyskane wyniki badań wnoszą nowe treści w zakresie związku między zasobami jednostki a pozytywnymi skutkami negatywnych zdarzeń życiowych. Mogą one stanowić inspirację do dalszych poszukiwań, w których warto byłoby uwzględnić rolę zaangażowania poznawczego osoby doświadczającej traumy, a przede wszystkim znaczenie ruminaacji. Prezentowana problematyka może mieć również istotne znaczenie dla praktyki. Wyniki badań mogą być przydatne w interwencji kryzysowej, a także w programach profilaktycznych, w ramach których należałoby zwrócić uwagę na rozwijanie umiejętności „przepracowywania” doznanej traumy i kształtowanie umiejętności radzenia sobie z traumatycznymi doświadczeniami, a także kompetencji społecznych. Warto także pamiętać, że potraumatyczny wzrost to szansa na budowanie odporności i lepsze radzenie sobie z wyzwaniami życiowymi, które mogą wystąpić w przyszłości.

Literatura cytowana

- Alisic, E., van der Schoot, T., van Ginkel, J., Kleber, R. (2008). Looking beyond post-traumatic stress disorder in children: Posttraumatic stress reactions, posttraumatic growth, and quality of life in a general population sample. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 69 (9), 1455-1461.
- Cichocka, A., Bilewicz, M. (2010). Co się kryje w nieistotnych efektach statystycznych? Możliwości zastosowania analizy supresji w psychologii społecznej. *Psychologia Społeczna*, 5 (14), 191-198.
- Dąbkowska, M. (2002). Zespół stresu pourazowego u dzieci. *Psychiatria w Praktyce Ogólnolekarskiej*, 2 (4), 251-254.
- Dąbkowska, M. (2006). Wpływ traumatycznych doświadczeń na zdrowie psychiczne dzieci i młodzieży. *Psychiatria w Praktyce Ogólnolekarskiej*, 4 (6), 161-164.
- Finzi-Dottan, R., Triwiz, Y., Golubchik, P. (2011). Predictors of stress-related growth in parents of children with ADHD. *Research in Development Disabilities*, 32 (2), 510-519.
- Kilmer, R.P. (2006). Resilience, and posttraumatic growth in children. W: L. Calhoun, G. Tedeschi (red.), *Handbook of posttraumatic growth. Research and Practice* (s. 264-290). New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kilmer, R.P., Gil-Rivas V., Tedeschi, R.G., Cann, A., Calhoun, L.G., Buchanan, T., Taku, K. (2009). Use of the Revised Posttraumatic Growth Inventory for Children. *Journal of Traumatic Stress*, 22 (3), 248-253.
- Kobylarczyk, M., Ogińska-Bulik, N. (2015a). *Preżność a osobowy wzrost w grupie młodzieży doświadczającej negatywnych zdarzeń życiowych – mediacyjna rola inteligencji emocjonalnej*. Referat wygłoszony na X Ogólnopolskiej Konferencji Psychologii Zdrowia „Z psychologią po zdrowie”, Gdańsk.
- Kobylarczyk, M., Ogińska-Bulik, N. (2015b). Poczucie kontroli a osobowy wzrost u nastolatków, którzy doświadczyli negatywnego wydarzenia życiowego – mediacyjna rola preżności. *Postępy Psychiatrii i Neurologii*, 24 (2), 68-75.
- Li, T., Cao, F., Cao, D., Wang, Q., Ciu, N. (2012). Predictors of posttraumatic growth among parents of children undergoing inpatients corrective surgery for congenital disease. *Journal of Pediatric Surgery*, 47 (11), 2011-2021.

- Linley, P.A., Felus, A., Gillett, R., Joseph, S. (2011). Emotional Expression and Growth Following Adversity: Emotional Expression Mediates Subjective Distress and is Moderated by Emotional Intelligence. *Journal of Loss and Trauma*, 16, 387-401.
- Linley, P.A., Joseph, S. (2004). Positive Change Following Trauma and Adversity: A Review. *Journal of Traumatic Stress*, 17 (1), 11-21.
- Lis-Turlejska, M. (2009). Zdarzenia traumatyczne – sposoby definiowania, pomiar i rozpowszechnienie. W: J. Strelau, B. Zawadzki, M. Kaczmarek (red.), *Konsekwencje psychiczne traumy. Uwarunkowania i terapia* (s. 15-33). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Matczak, A. (2001). *Kwestionariusz Kompetencji Społecznych* – podręcznik. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Milam, J.E., Ritt-Olson, A., Tan, S., Unger, J., Nazani, E. (2005). The September 11th 2001 Terrorist Attacks and Reports of Posttraumatic Growth among a Multi-Ethnic Sample of Adolescents. *Traumatology*, 11, 233-246.
- Nozaki, Y. (2012). The Relationships among Resilience and Posttraumatic Growth and Emotional Intelligence Based on a Distinction between the Self and Others Domains. *Japanese Journal of Personality*, 3, 179-192.
- Ogińska-Bulik, N. (2010a). Doświadczenie sytuacji traumatycznych a zjawisko po-traumatycznego rozwoju u młodzieży. *Psychologia Rozwojowa*, 15 (3), 33-42.
- Ogińska-Bulik, N. (2010b). Potraumatyczny rozwój w chorobie nowotworowej – rola prężności. *Polskie Forum Psychologiczne*, 15 (2), 125-139.
- Ogińska-Bulik, N. (2013a). *Pozytywne skutki doświadczeń traumatycznych, czyli kiedy łzy zamieniają się w perły*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Ogińska-Bulik, N. (2013b). Pozytywne skutki doświadczanych zdarzeń o charakterze traumatycznym u dzieci i młodzieży. Kwestionariusz Osobowego Wzrostu – KOW-27 (wersja D/M i R/O). *Polskie Forum Psychologiczne*, 18 (1), 93-111.
- Ogińska-Bulik, N. (2014a). The role of temperament in posttraumatic growth following death of a loved one. *Polish Psychological Bulletin*, 45 (3), 357-362.
- Ogińska-Bulik, N. (2014b). Posttraumatic growth following the death of someone close – the role of temperament and resiliency. *Polish Journal of Applied Psychology*, 12 (3), 29-44.
- Ogińska-Bulik, N. (2015). The relationship between resiliency and posttraumatic growth following death of someone close. *Journal of Death and Dying*, 71 (5), 233-244.
- Preacher, K., Hayes, A.F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40, 879-891.
- Schaefer, J.A., Moos, R.H. (1998). The context for posttraumatic growth: life crises, individual and social resources, and coping. W: R.G. Tedeschi, C.L. Park, L.G. Calhoun (red.), *Posttraumatic growth: positive changes aftermath of crisis* (s. 99-125). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Publishers.
- Strelau, J., Zawadzki, B. (2005). Trauma and temperament as predictors of intensity of posttraumatic stress disorder symptoms after disaster. *European Psychologists*, 10 (2), 124-135.

- Tedeschi, R.G., Calhoun, L.G. (1996). The Posttraumatic Growth Inventory: Measuring the Positive Legacy of Trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9 (3), 455-471.
- Tedeschi, R.G., Calhoun, L.G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1-8.
- Tedeschi, R.G., Calhoun, L.G. (2007). Podejście kliniczne do wzrostu po doświadczeniach traumatycznych. W: P.A. Linley, S. Joseph (red.), *Psychologia pozytywna w praktyce* (s. 230-248). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zawadzki, B., Strelau, J. (1997). *Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu (FCZ-KT)*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.

Streszczenie. Celem podjętych badań było ustalenie związku między wymiarami temperamentu i kompetencjami społecznymi a poziomem osobowego wzrostu u nastolatków, którzy doświadczyli krytycznych wydarzeń życiowych. Spośród objętych badaniami 110 adolescentów w wieku 16 lat, 86 (78,2%) przyznało się, że doświadczyło krytycznego wydarzenia życiowego. Grupa ta obejmowała 42 chłopców i 44 dziewczęta. W badaniach zastosowano Kwestionariusz Osobowego Wzrostu – służący do oceny pozytywnych zmian po doświadczonym krytycznym zdarzeniu życiowym, Kwestionariusz Temperamentu oraz Kwestionariusz Kompetencji Społecznych. Uzyskane wyniki badań wskazały na istotne – choć słabe – dodatnie korelacje aktywności i żwawości oraz ujemne reaktywności emocjonalnej z nasileniem osobowego wzrostu. Żaden z czynników wchodzących w skład kompetencji społecznych nie okazał się istotnie powiązany z występowaniem pozytywnych zmian wynikających z doświadczonego krytycznego wydarzenia. Predykcijną rolę dla osobowego wzrostu pełnił tylko jeden z analizowanych wymiarów temperamentu, tj. aktywność. Przeprowadzona analiza mediacji nie potwierdziła pośredniczącej roli kompetencji społecznych w relacji między temperamentem a osobowym wzrostem. Uzyskane wyniki sugerują, że uwarunkowany genetycznie temperament pełni ważniejszą rolę w procesie pojawiania się pozytywnych zmian potraumatycznych niż kształtowane w ciągu życia kompetencje społeczne.

Słowa kluczowe: osobowy wzrost, temperament, kompetencje społeczne, nastolatki, krytyczne wydarzenia życiowe

Data wpłynięcia: 23.05.2015

Data wpłynięcia po poprawkach: 19.01.2016

Data zatwierdzenia do druku: 21.01.2016